

عقد ضمان در نظام بانکی

(تاریخ دریافت ۱۳۹۷/۱۱/۲۲ ، تاریخ تصویب ۱۳۹۸/۰۲/۲۰)

رویا اسدی

چکیده

ضمانت‌نامه‌ی بانکی نوشته‌ای (عقدی) است معتبر و مستند که ضمن آن، بانک صادرکننده‌ی ضمانت‌نامه‌ی به صورت بدون قید و شرط، تعهد می‌کند که هر گاه متقاضی صدور ضمانت‌نامه‌ی از ایفای تعهد خود در مقابل طرف قرارداد معامله امتناع ورزد، بانک، وجه مورد تعهد مندرج در متن ضمانت‌نامه‌ی را به درخواست و مطالبه متعهد له به او بپردازد. موضوع تعهد ممکن است پرداخت وجه از طرف مدیون در وجه داین باشد یا انجام عملی از طرف متعهد به نفع متعهد له حسب قرار داد. در حال حاضر، طبق ردیف ۱۵ ماده‌ی ۲ قانون عملیات بانکی بدون ربا، صدور تأیید و قبول ضمانت‌نامه‌ی ارزی و ریالی برای مشتریان جزو وظایف نظام بانکی کشور می‌باشد.

۱۷۹

فصلنامه مطالعات فون بانکی - دوره دوم، شماره دوم، بهار ۱۳۹۸

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واژگان کلیدی: عقد ضمان، ضمانت نامه، مضمون عنه، بانکداری بدون ربا

بخش اول: بررسی و شناخت انواع ضمانت نامه

یکی از خدمات مهم بانک ها به مشتریان خود صدور و ارائه انواع ضمانت نامه می باشد. بانک ها با این اقدام علاوه بر کسب سود، مبادلات اقتصادی را تسهیل و به رشد اقتصادی یک جامعه کمک می کنند. از این رو، می توان انتظار داشت اغلب بانک ها توجه ویژه ای به این بخش داشته باشند و با توان افزوده ای، در این بخش ورود پیدا کنند تا بتوانند سهم مناسبی از بازار صدور ضمانت نامه را به خود اختصاص دهند. ضمانت نامه بانکی قرارداد یا سندی است که به موجب آن صادر کننده (ضامن) حسب درخواست متقاضی (مضمون عنه) تعهد می کند بدون هیچ قید و شرط عندالمطالبه یا در سررسید معین مبلغ معینی وجه نقد از بابت موضوع خاصی که مربوط به مضمون عنه است به ذینفع (مضمون له) یا به حواله کرد او پرداخت نماید. از این رو اهمیت ضمانت نامه و تعهداتش برای بانک به مانند تسهیلات پرداختی بسیار زیاد می باشد و دقت در صدور ضمانت نامه و اعتبارسنجی مشتری از پیش نیازهای مهم صدور ضمانت نامه می باشد. نقطه شروع و تکیه گاه اصلی ضمانت نامه بانکی، درخواست و دستور مشتری بانک است که او را ضمانت خواه یا مضمون عنه گویند و مبنای آن قراردادی است که قبلاً بین ضمانت خواه و ذینفع ضمانت نامه منعقد شده است. ضمانت نامه های بانکی انواع مختلف دارند، ولی رایج ترین آن ها عبارتند از:

۱- ضمانت نامه شرکت در مناقصه یا مزایده ۲- ضمانت نامه ی حسن انجام تعهد یا حسن انجام کار ۳- ضمانت نامه ی استرداد پیش پرداخت ۴- ضمانت نامه ی استرداد کسور وجه الضمان ۵- ضمانت نامه سفارش کالا در مقابل موسسات خارجی یا نماینده رسمی آن ها در ایران.

بند اول: ضمانت نامه ی شرکت در مناقصه یا مزایده

موسسات دولتی برای خرید کالا و خدمات معمولاً از طریق مناقصه و برای فروش اموال دولتی از طریق مزایده اقدام می نمایند. چون ممکن است پیشنهاد شرکت کننده ی در مناقصه یا مزایده مورد قبول واقع شده لیکن وی از امضای قرارداد مربوط در مدت مقرر خودداری

نماید، لذا از شرکت کنندگان، ضمانت‌نامه‌ی شرکت در مناقصه یا مزایده در خواست می‌گردد.

بند دوم: ضمانت‌نامه‌ی حسن انجام تعهد یا حسن انجام کار

عبارت است از: ضمانت بانک از متعهد در مقابل ذینفع مبنی بر این که قرارداد فی‌مابین به نحو احسن و مطابق شرایط منعقدہ بین طرفین انجام شود و اگر طرف مدت مقرر متعهد، ایفای تعهد ننماید، بنا به تقاضای ذینفع (مضمون له) وجه ضمانت‌نامه‌ی را بانک پرداخت می‌نماید.

بند سوم: ضمانت‌نامه‌ی استرداد پیش پرداخت

ممکن است مضمون عنہ (متعهد) برای شروع کار یا انجام تعهد احتیاج به مبلغی وجه داشته باشد که به طور پیش پرداخت از طرف مضمون له (ذینفع) به وی پرداخت شود. در چنین حالتی، بانک تضمین استرداد وجه پیش پرداخت را در صورت عدم انجام کار خواهد نمود.

بند چهارم: ضمانت‌نامه‌ی استرداد کسور وجه الضمان

مؤسسات دولتی معادل ۱۰٪ مبالغ پرداختی در مقابل ارایه صورت وضعیت‌های مقاطعه کاران را نزد خود نگه‌داری می‌کنند تا در پایان تحویل کار، اگر نقصی مشاهده شد و کار انجام شده ناقص یا معیوب یا ناتمام بود از آن محل جبران خسارت نمایند که آن را کسور وجه الضمان می‌نامند. بنابراین: مقاطعه کار، صاحب وجه مذکور بوده و پس از تحویل قطعی کار، استفاده نماید، ناگزیر است ضمانت نامه بانکی به کارفرما تسلیم نماید. چنین ضمانت‌نامه‌ای به استرداد کسور وجه الضمان مشهور است.

بند پنجم: ضمانت‌نامه‌ی سفارش کالا در مقابل مؤسسات خارجی

ممکن است در بعضی موارد فروشندگان خارجی کالا برای قبول سفارش از خریداران داخلی که شناختی از آن‌ها ندارند، اقدام به اخذ ضمانت نامه بانکی تا قبل از مرحله‌ی گشایش اعتبار اسنادی و یا انعقاد قرارداد نمایند که موضوع می‌بایست جهت اخذ مجوز بانک مرکزی

ج. ا. به اداره مرکزی منعکس شود. این ضمانت‌نامه‌ی معمولاً پس از انعقاد قرارداد قطعی و یا گشایش اعتبار اسنادی باطل می‌شود (بانکداری داخلی - ۲، ۱۳۸۴، ص ۲۸۹).

بخش دوم: انواع وثایق و تضمینات قابل قبول جهت صدور ضمانت‌نامه

ضمانت‌نامه در مقابل یک یا ترکیبی از انواع وثایق و تضمینات به شرح ذیل صادر می‌شود:

۱- وجه نقد، طلا، اسناد خزانه، اوراق قرضه دولتی ۲- اوراق مشارکت منتشره براساس مجوز بانک مرکزی ج. ا. ۳۱- انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار ۴- انواع حساب‌های ارزی نزد بانک صادر کننده‌ی ضمانت‌نامه‌ی ۵- تضمین بانک‌ها با موسسات اعتباری غیر بانکی معتبر خارجی و معتبر داخلی ۶- سفته با دو امضاء قابل قبول بانک.

توجه: در مورد شرکت‌های تحت مدیریت دولتی و نهادهای انقلاب اسلامی و شرکت‌های وابسته به آن‌ها، بانک می‌تواند سفته شرکت یا نهاد در وجه بانک را قبول نماید.

۷- اموال غیر منقول ۸- برگ و وثیقه انبارهای عمومی مربوط به کالا ۹- سهام شرکت‌هایی که در بورس پذیرفته شده باشند. ۱۰- کشتی و هواپیما.

بند اول: بررسی و تحلیل نکات مهم حقوقی در این رابطه

۱- وجه ضمانت‌نامه بنا به درخواست ذینفع از تاریخ صدور تا سررسید و با ارایه اصل ضمانت‌نامه‌ی پرداخت می‌شود.

۲- در خصوص ضمانت‌نامه‌های شرکت در مناقصه و مزایده، چنان چه مبلغ ضمانت‌نامه‌ی از سوی ذینفع مطالبه نشود ضمانت‌نامه‌ی در سررسید خود به خود باطل و از درجه اعتبار ساقط است.

۳- ضمانت‌نامه‌های حسن انجام کار، استرداد پیش پرداخت و کسور وجه الضمان و تعهدات در صورت تقاضای ذینفع موافقت بانک برای یک یا چند مرتبه قابل تمدید است. تقاضای تمدید باید قبل از سررسید و در فاصله متناسبی به عمل آید که انجام آن برای بانک مقدور

باشد. چنان چه موجبات تمدید فراهم نگردد و یا بانک با تمدید آن موافق نباشد، بانک متعهد است بدون این که احتیاج به مطالبه مجدد باشد، وجه ضمانت‌نامه‌ی را به ذینفع پرداخت نماید.

۴- استرداد وثایق و سپرده نقدی و برگشت حساب‌های مربوط به ابطال ضمانت‌نامه‌ی، موکول به دریافت عین ضمانت‌نامه‌ی خواهد بود.

۵- ضمانت‌نامه‌هایی که در متن آن تمدید ضمانت‌نامه‌ی در سر رسید بدون درخواست کتبی ذینفع قید گردیده است، در صورتی که دستور جدیدی از طرف ذینفع به بانک ابلاغ نگردد، تمدید می‌شود.

۶- در صورتی که ذینفع قبل از انقضای سر رسید ضمانت‌نامه‌ی با استرداد عین ضمانت‌نامه‌ی ابطال آن را درخواست نماید و یا این که تا سر رسید مربوطه مطالبه وجه الضمان یا تمدید آن را ننموده باشد و ضمانت‌خواه پس از سر رسید با ارایه عین ضمانت‌نامه‌ی، ابطال آن را درخواست نماید، ضمانت‌نامه‌ی باطل گردیده و در این صورت مبلغ سپرده نقدی از حساب سپرده ضمانت‌نامه‌ی‌ها برداشت و به ضمانت‌خواه مسترد و وثایق و تضمینات مربوط آزاد می‌گردد.

توضیح: چنان چه ضمانت‌خواه عین ضمانت‌نامه‌ی را قبل از سر رسید به بانک تسلیم نماید، ابطال آن بلامانع است.

۷- در مواردی که اصل ضمانت‌نامه‌ی مفقود و ارایه آن به شعبه صادر کننده‌ی مقدور نباشد، در صورت درخواست ضمانت‌خواه و تحقق شرایط زیر و احراز مفقود شدن آن توسط شعبه و اداره امور ذیربط، ابطال آن و رفع اثر از وثایق و تضمینات مأخوذه بلامانع است:

الف- سر رسید ضمانت‌نامه‌ی منقضی شده باشد.

ب- ذینفع کتبا درخواست ابطال نموده و مفقود شدن آن را تأیید و اعلام نماید هیچ گونه ادعایی نسبت به ضمانت‌نامه‌ی مفقودی نخواهد داشت.

پ- ضمانت خواه تعهد نماید در صورتی که از ناحیه ضمانت‌نامه‌ی مفقودی، خساراتی متوجه بانک گردد، جبران نماید. ضمناً تصمیم‌گیری راجع به موضوع فوق الذکر، صرفاً در حدود اختیارات ادارات امور شعب بانک‌ها می‌باشد.

۸- ضبط و پرداخت ضمانت‌نامه‌ی: چنان چه قبل از سررسید ضمانت‌نامه‌ی درخواست ضبط ضمانت‌نامه‌ی و پرداخت وجه الضمان از طرف ذینفع به بانک واصل گردد واحدها با برداشت مبلغ موجود در حساب سپرده ضمانت‌نامه‌ی ریالی بابت ۱۰٪ نقدی (در صورتی که سپرده نقدی دریافت شده باشد) و ما بقی وجه ضمانت‌نامه‌ی از حساب «بدهکاران بابت ضمانت‌نامه‌های پرداخت شده» به ذینفع پرداخت و مراتب نیز کتبا به اطلاع ضمانت خواه می‌رسانند تا نسبت به واریز طلب بانک اقدام نماید. در صورت عدم پرداخت مطالبات بانک توسط ضمانت خواه، واحدها با توجه به دستورالعمل‌های مربوط و به استناد وثائق و تضمینات مأخوذه اقدام مقتضی معمول داشته و عین ضمانت‌نامه‌ی را از ذینفع اخذ می‌نماید.

تبصره: درخواست ضبط وجه الضمان کلیه‌ی ضمانت‌های صادره به نفع دستگاه‌های اجرایی به استثناء ضمانت‌نامه‌های گمرکی می‌بستگی توسط بالاترین مقام اجرائی دستگاه ذیربط (شخص وزیر یا سرپرست وزارتخانه) و یا نمایندگان مجاز ایشان که قبلاً به بانک معرفی شده‌اند و هم چنین استانداران (فقط در مورد طرح‌هایی که استانداری‌ها اجرا می‌نمایند) صورت پذیرد.

۹- جریمه تأخیر تأدیه‌ی مطالبات از بابت ضمانت‌نامه‌ی پرداخت شده، بر حسب نوع و بخش فعالیت ضمانت‌خواه (بخش‌های خدمات و متفرقه، صنعت و معدن و...) و بر مبنای حداکثر نرخ سود مورد انتظار بانک طبق آخرین تعرفه عمومی ریالی در بخش فعالیت مشتری (ضمانت‌خواه) به اضافه ۶ درصد در سال اخذ می‌شود. بدین منظور لازم است واحدها درخواست مشتری برای صدور ضمانت‌نامه‌ی را بر روی نمونه‌های جدید که توسط اداره حقوقی و دعاوی هر بانک تهیه‌ی شده است، اخذ و به امضاء وی برسانند (بانکداری داخلی- ۲، ۱۳۸۴، ص ۲۹۲).

بخش سوم: کارمزد صدور و تمدید ضمانت نامه

کارمزد صدور ضمانت نامه‌ی براساس آخرین تعرفه عمومی ریالی در هنگام صدور ضمانت نامه از مشتری اخذ می‌گردد و در صورت تمدید ضمانت نیز برای هر بار، دریافت کارمزد الزامی است.

در صورت هر نوع تغییر در مبلغ و مدت ضمانت نامه‌ی، کارمزد نسبت به تغییر مبلغ و مدت باقی مانده محاسبه، وصول یا مسترد خواهد شد.

به هنگام ابطال قبل از سررسید ضمانت نامه‌ی، کارمزد صدور ضمانت نامه‌ی نسبت به مدت استفاده شده به اضافه یک ماه به نفع بانک محاسبه و مابه التفاوت آن مسترد می‌گردد.

بند اول: بررسی و تحلیل نکات مهم حقوقی در این رابطه

۱- صدور ضمانت نامه‌ی ریالی با رعایت آئین نامه صدور ضمانت نامه‌ی‌ها و ظهر نویسی از طرف بانک‌ها و سایر ضوابط و مقررات مربوطه به نفع بخش خصوصی بلامانع است.

۲- دریافت نقدی حداقل معادل مبلغ ده درصد ضمانت نامه‌ی از ضمانت خواه الزامی است. در این صورت معادل مبلغ بقیه ضمانت نامه ترکیبی از انواع و تائق قابل قبول اخذ می‌گردد.

تبصره- اخذ ده درصد سپرده نقدی در مورد ضمانت نامه‌های شرکت در مناقصه و مزایده الزامی نیست.

۳- در صورتی که صدور ضمانت نامه در مقابل سفته تضمینی باشد حداقل سفته دریافتی معادل ۱۲۰٪ بقیه مبلغ ضمانت نامه‌ی پس از کسر ۱۰٪ وجه نقد خواهد بود.

۴- چنان چه صدور ضمانت در مقابل غیر منقول، برگ و وثیقه انبارهای عمومی، کشتی و یا هواپیما باشد مبلغ ارزیابی و تائق مذکور می‌بایست حداقل معادل ۱۵۰٪ وجه ضمانت نامه پس از کسر ۱۰٪ وجه نقد باشد.

تبصره- طبق اعلام نظر بانک مرکزی تعرفه حق الثبت اسناد رسمی مربوط به صدور ضمانت‌نامه‌ی در بخش خدمات می‌باشد.

۵- چنان چه صدور ضمانت‌نامه در مقابل سهام شرکت‌های پذیرفته شده در بورس باشد، ملاک ارزش گذاری قیمت سهام مذکور معادل ۵۰ درصد قیمت سهام براساس قیمت تابلو در بورس اوراق بهادار می‌باشد. به عبارت دیگر پس از کسر ۱۰٪ وجه نقد معادل دو برابر باقیمانده ضمانت‌نامه‌ی، سهام به ارزش قیمت مذکور طبق مقررات محاسبه و دریافت می‌گردد. لازم به ذکر است وفق مقررات مراتب مذکور به سازمان بورس و اوراق بهادار اعلام تا از معامله بر روی اوراق مربوطه خودداری گردد.

۶- چنان چه صدور ضمانت‌نامه در مقابل سپرده سرمایه‌گذاری بلند مدت باشد در صورت عدم پرداخت سود علی الحساب ماهیانه، معادل مبلغ ضمانت‌نامه و در غیر این صورت ۱۰٪ بیش از مبلغ ضمانت‌نامه طبق دستور العمل‌های صادره سپرده دریافت می‌گردد.

تبصره ۱- در مورد ضمانت‌نامه‌های فوق و ضمانت‌نامه‌های صادره در مقابل اوراق مشارکت، اخذ درصد سپرده نقدی ضمانت‌نامه الزامی نیست.

تبصره ۲- سررسید سپرده سرمایه‌گذاری بلند مدت نباید قبل از سررسید ضمانت‌نامه‌ی صادره باشد.

۷- ضمانت‌نامه نوعی تعهد بانکی است، بنابراین: مشمول حد مجاز اعطای تسهیلات نمی‌باشد. بدیهی است به محض این که منجر به پرداخت گردد، تسهیلات تلقی شده و مشمول حد مجاز در بخش مربوط (بسته به نوع ضمانت‌خواه) می‌گردد.

۸- بانک‌ها مجازند از دریافت ۱۰٪ سپرده نقدی بابت ضمانت‌نامه‌های صادره در امور کشاورزی، احداث، تکمیل و یا تعمیر واحدهای مسکونی خودداری کنند، مشروط بر این که وثیقه منحصرأ غیر منقول بوده و حداقل ۱۶۰٪ مبلغ ضمانت‌نامه‌ی ارزش داشته باشد.

۹- صدور ضمانت‌نامه‌های ارزی صرفاً توسط اداره ضمانت‌نامه‌ی ارزی انجام می‌گیرد.

۱۰- صدور ضمانت‌نامه به نفع گمرک کشور به منظور پرداخت حقوق و عوارض گمرکی و ترخیص کالا طبق نمونه‌های تهیه‌ی شده از طرف گمرک ایران با رعایت ضوابط و دستورالعمل‌ها بلامانع است. لیکن در غیر از موارد ترخیص کالا صدور ضمانت‌نامه‌ی به نفع گمرک منوط به اخذ مجوز از اداره مرکزی خواهد بود.

۱۱- صدور ضمانت‌نامه‌ی به نفع شرکت‌های سرمایه‌گذاری، بانک‌ها، شرکت‌های بیمه و موسسات اعتباری به منظور اعطای تسهیلات مجاز نمی‌باشد.

۱۲- در صورت پرداخت وجه ضمانت‌نامه به ذینفع از محل حساب بدهکاران بابت ضمانت‌نامه‌های پرداخت شده اقداماتی قانونی جهت وصول طلب بانک به عمل خواهد آمد (بانکداری داخلی-۲، ۱۳۸۴، ص ۲۹۴).

بند دوم: اخذ تضمین و وثیقه

اطمینان به بازگشت اصل تسهیلات و سود مورد انتظار، علاوه بر آن چه در خصوص بررسی صلاحیت و اعتبار متقاضی و بررسی طرح گفته شد، به داشتن وثائق و تضمینات معتبر و کافی بستگی دارد. مهم‌ترین و مطمئن‌ترین این وثائق، اموال غیر منقول و بعد از آن سپرده‌ها و ضمانت‌نامه‌های بانکی و در درجه بعد اسناد و بروات تجاری و هم چنین اسناد لازم‌الاجرا است. وثائق و تضمینات برحسب انواع تسهیلات متفاوت است. برای مثال، در مشارکت حقوقی و سرمایه‌گذاری مستقیم، احتیاج به اخذ هیچ گونه وثیقه یا تضمینی نیست، زیرا: حقوق بانک با دارا شدن سهام، محفوظ خواهد ماند. در مورد طرح‌های صنعتی و تولیدی، عین طرح مشتمل بر زمین و ماشین‌آلات و تاسیسات به رهن گرفته می‌شود. اخذ تضمینات و وثائق در مورد هر متقاضی باشد و بیش‌تر در امور تجاری مانند اعطای تسهیلات در قالب مضاربه و یا مشارکت مدنی بازرگانی، وثائق مطمئن به صورت یک سند رسمی اتکائی^۱ اخذ می‌شود که بارها مورد

^۱ - پس از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا جهت سهولت در امر اعطاء تسهیلات به مشتریانی که به صورت مکرر از تسهیلات مال بانک برای مدت‌های کوتاه و معین استفاده می‌نمایند، کمیسیون حقوقی بانکها با تهیه و تنظیم یک فقره

استفاده واقع می‌شود. عقد رهن در ارتباط با اشتغال ذمه‌ی متقاضی مطرح می‌شود، مانند عقد فروش اقساطی، لیکن اخذ تضمین و وثیقه مفهومی وسیع‌تر دارد و لزوم صحت آن منوط به اشتغال ذمه‌ی متقاضی نیست بلکه بابت حسن اجرای تعهدات و انجام آن می‌توان از متقاضی وثیقه اخذ نمود، اما نه در قالب عقد رهن بلکه با توجه به ماده‌ی ۱۰ قانون مدنی^۱، و این امر در قوانین پراکنده و هم‌چنین مقررات مختلف دیده می‌شود. تعیین چگونگی اخذ تضمین و وثیقه بستگی به نوع قراردادی دارد که تنظیم می‌شود، مثلاً، اخذ بروات و اسناد تجاری به عنوان تضمین و تامین طی سند رسمی اصلاح بنظر نمی‌رسد و یا آن که اخذ اموال غیر منقول به عنوان وثیقه، بایستی حتماً طی سند رسمی به عمل آید. مطلب قابل توجه آن که در مورد اموالی که مصرف انحصاری یا محدود دارند و یا بر اثر نصب و بهره‌برداری، استفاده مجدد از آن مال مقرون به صرفه نباشد بایستی تامین اضافی اخذ شود (خاوری، ۱۳۷۱).

بخش چهارم: اسناد تجاری و ضمان

مسئولیت تضامنی: کسانی که به نحوی از انحاء در متن و ظهر برات یا سفته یا چک امضا نموده‌اند، اعم: از صادرکننده‌ی، قبول‌کننده، ظهرنویس یا ضامن در قبال دارنده سند مسئولیت تضامنی داشته و دارنده آن می‌تواند جهت وصول طلب خود به هر یک از امضاءکنندگان منفرداً یا مجتمعاً مراجعه نماید.^۲

قرارداد، که به قرارداد، که به قرارداد «تخصیص تسهیلات» موسوم شده است، سقف اعتباری و تسهیلاتی معینی را برای مشتری تعیین و طی شرائطی اموال غیر منقول ضمن این قرارداد به وثیقه گرفته می‌شود. سپس بانک با تنظیم قراردادهای عادی مبادرت به انجام معاملات مکرر و متعدد تا میزان سقف معین شده در قرارداد تخصیص تسهیلات می‌نماید.

در صورت تخلف مشتری از مفاد هر یک از قراردادهای عادی می‌توان با صدور اجرائیه به استناد قرارداد تخصیص تسهیلات برای وصول مطالبات اقدام نمود.

^۱ - ماده ۱۰ قانون مدنی: قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد نافذ است.

^۲ - ماده ۲۴۹ قانون تجارت: «برات دهنده و کسی که برات را قبول کرده و ظهر نویس‌ها در مقابل دارنده برات مسئولیت تضامنی دارند. دارنده برات در صورت عدم تأدیبه و اعتراض می‌تواند به هر کدام از آنها که بخواهد منفرداً یا به چند نفر یا

ضمانت در سفته و برات: ضمانت در سفته عبارت است از: تعهد شخص ثالث مبنی بر این که با یک یا چند نفر از امضاء کنندگان سفته در سررسید، وجه سفته را پرداخت خواهد نمود. ضمانت مزبور تضامنی بوده و ضامن معمولاً تصریح می‌نماید که از چه شخصی ضمانت نموده در غیر این صورت مانند این است که ضامن از صادر کننده‌ی سفته ضمانت نموده است. لذا قسمت اخیر ماده‌ی ۲۴۹ قانون تجارت مقرر می‌دارد: «ضامنی که ضمانت برات دهنده یا محال علیه یا ظهرنویس را کرده فقط با کسی مسئولیت تضامنی دارد که از او ضمانت نموده است» (حقوق بانکی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۱).

چک تضمین شده طبق بند سوم ماده‌ی یک قانون صدور چک چنین تعریف شده است «چک تضمین شده، چکی است که توسط بانک به عهده‌ی همان بانک به درخواست مشتری صادر و پرداخت وجه آن توسط بانک تضمین می‌شود». با توجه به تعریف فوق، چک‌های تضمین شده بر خلاف چک‌های عادی و تأیید شده، توسط بانک‌ها به درخواست مشتری پس از اخذ وجه آن صادر و پرداخت وجه آن از طرف بانک صادرکننده‌ی تضمین گردیده و در کلیه‌ی شعب آن بانک قابل پرداخت است. یکی از امتیازات مهم استفاده از چک‌های تضمین شده جلوگیری از نقل و انتقال فیزیکی پول و خطرات ناشی از آن و تسهیل در معاملات می‌باشد. مبلغ چک‌های تضمینی صادره از طرف بانک‌ها ممکن است بر روی چک چاپ شده (مبلغ‌دار) یا این که مبلغ بر روی چک درج نشده باشد (رمزدار شهری) که در این صورت به وسیله بانک صادر کننده‌ی مبلغ قید می‌گردد. طبق تبصره ۳ ماده‌ی ۱۴ قانون صدور چک «پرداخت چک‌های تضمین شده و مسافرتی را نمی‌توان متوقف نمود، مگر آن که بانک صادر کننده‌ی نسبت به آن ادعای جعل نماید ...» (حقوق بانکی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۱).

به تمام آنها مجتمعاً رجوع نماید. همین حق را هریک از ظهر نویسان نسبت به برات دهنده و ظهر نویس‌های ماقبل خود دارد. اقامه دعوی بر علیه یک یا چند نفر از مسئولین موجب اسقاط حق رجوع به سایر مسئولین برات نیست. اقامه کننده دعوی ملزم نیست ترتیب ظهرنویسی را از حیث تاریخ رعایت کند. ضامنی که ضمانت برات دهنده یا محال علیه یا ظهرنویسی را کرده فقط با کسی مسئولیت تضامنی دارد که از او ضمانت نموده است.»

بند اول: وثائق و تضمینات، ارزیابی و بیمه اموال

وثیقه در لغت عمدتاً به معنی عبارت زیر می‌باشد: محکم، استوار،... و آن چه عهد و پیمان را استوار می‌سازد. تأمین یا پوشش‌هایی که برای حسن اجرای تعهدات داده می‌شود... اطمینانی که برای ایفای تعهدات داده می‌شود. وثائق و تضمینات در معاملات و تسهیلات اعتباری به مفهوم عام و به طور کلی عبارتند از تأمین کافی به منظور حصول اطمینان از حسن ایفای تعهدات مشتری و بازپرداخت مطالبات بانک.

الف- وثائق

وثائق اموالی هستند که مشتری یا وثیقه‌گذار به منظور تضمین و تأمین تعهدات خود یا دیگری در قبال بانک، آن اموال را در رهن بانک قرار می‌دهد.

ب- اسناد تضمینی

اسناد تضمینی اسنادی هستند که بانک می‌تواند به استناد آن‌ها بدهکار و ضامن یا ضامین را ملزم به ایفای تعهدات نموده و مطالبات و حقوق خود را از بدهکار و ضامن یا ضامین وی مطالبه و وصول نماید. انواع وثایق و تضمینات قابل قبول واحدها جهت اعطای تسهیلات اعتباری به مشتریان بشرح ذیل می‌باشد:

از نظر معاملاتی ترهین و وثائق نسبت به اخذ اسناد تضمینی ارجحیت دارد زیرا: وصول مطالبات و استیفای حقوق بانک با استفاده از وثایق مطمئن‌تر است.

اخذ هر گونه اسناد از مشتری اعم: از اسناد تجاری، قراردادهای عادی و ثبتی که صرفاً متضمن تعهد مشتری بوده و در آن وثیقه، تضمین، تعهد شخص یا اشخاص ثالث پیش‌بینی نشده باشد، تضمین تلقی نمی‌شود و اقدام به استناد چنین اسنادی مستلزم معرفی اموال قابل توقیف مشتری است که در صورت فقدان مال قابل توقیف، اسناد مذکور برای استیفای حقوق بانک کفایت نمی‌نماید. در خصوص تعهد شخص یا اشخاص ثالث نیز واحد پرداخت‌کننده تسهیلات بایستی به تمکن مالی متعهد یا متعهدین توجه داشته باشد. وفق ماده‌ی ۱۵ اصلاحی

قانون عملیات بانکی بدون ربا با قید توافق طرفین در متن آن در خصوص لازم الاجرا بودن قرارداد، در حکم اسناد لازم الاجرا محسوب می‌شود و وصول مطالبات به استناد آن‌ها از طریق اجرای ثبت و توقیف اموال متعهد یا ضامنین به استثنای مستثنیات دین مقدور می‌باشد (بانکداری داخلی، ۱۳۸۴، ص ۶۰).

بند دوم: سپرده سرمایه‌گذاری بلند مدت

صاحب سپرده سرمایه‌گذاری بلندمدت، صادره شعب بانک ملی ایران را به عنوان تضمین بدهی‌های خود و یا شخص ثالث (حقیقی یا حقوقی) به وثیقه بانک در آورد و حسب مورد خود یا شخص ثالث تا ۹۰٪ اصل مبلغ سپرده و در صورت عدم دریافت سود تا ۱۰۰٪ مبلغ سپرده از تسهیلات اعتباری یا ضمانت نامه با رعایت ضوابط مربوطه بانک استفاده شود (بانکداری داخلی، ۱۳۸۴، ص ۶۱).

بند سوم: سپرده سرمایه‌گذاری کوتاه مدت

ممکن است مشتری از بانک درخواست نماید که موجودی سپرده سرمایه‌گذاری کوتاه مدت متعلق به خود یا شخص ثالث را در قبال تعهدات قبلی و یا تسهیلاتی که بعداً استفاده خواهد نمود. به عنوان تضمین و وثیقه به بانک بسپارد و در این صورت صاحب سپرده می‌تواند تا ۸۰٪ اصل مبلغ سپرده از تسهیلات اعتباری بانک استفاده نماید (بانکداری داخلی، ۱۳۸۴، ص ۶۲).

مشتریان می‌توانند با ارایه درخواست کتبی از مانده حساب‌های ارزی به عنوان سپرده و وثیقه برای انواع خدمات بانکی استفاده نمایند. بدین منظور مبنای محاسبه از محل مسدود کردن حساب‌های فوق معادل ۹۰٪ ریالی ارزهای معتبر است.

بند چهارم: اوراق مشارکت

اوراق مشارکت همانند سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلند مدت می‌توانند به عنوان تضمین، ضبط و نگهداری شوند. در حال حاضر در صورت پرداخت کوپن اوراق مشارکت یا معادل ۹۰٪

اصل مبلغ اوراق مربوطه و در صورت عدم پرداخت کوپن تا ۱۰۰٪ اصل مبلغ اوراق مزبور با رعایت سایر ضوابط می‌تواند به عنوان تضمین مورد استفاده واقع گردد.

بانک ممکن است پس از رهن اموال منقول آن‌ها را به امانت در اختیار مشتری قرار دهد، در چنین مواردی از طرح قرارداد نمونه‌های مخصوص برای قراردادهای عادی و انعقاد قراردادهای ثبتی استفاده می‌شود. به عنوان مثال: ماشین آلات کارخانجات.

بند پنجم: موارد دیگر

بانک‌ها اموال منقولی را به رهن می‌گیرد که فاسد شدنی نبوده و قابلیت مصرف و به کارگیری و استفاده از آن‌ها برای مدت قابل پیش‌بینی تا استیفای مطالبات بانک، وجود داشته باشد. رهن اموال منقول هم به صورت عادی و هم به صورت ثبتی معتبر می‌باشد. لذا بانک به تشخیص خود می‌تواند اموال منقول را با انعقاد قرارداد رهنی عادی رهن بگیرد. در چنین مواردی غالباً بانک اموال مورد رهن را در محل معینی زیر کلید قرار می‌دهد. با رهن اموال و زیر کلید گرفتن آن‌ها عملاً وثائق و هر گونه تغییری در محل استقرار آن‌ها در اختیار بانک خواهد بود. چنان چه مشتری از بانک تقاضا نماید در قبال تعهدات خود ضمانت نامه‌ی بانک‌های داخلی و یا معتبر خارجی به بانک بسپارد واحدها می‌توانند ضمانت نامه‌های مذکور را حداقل معادل ۱۳۰ درصد تسهیلات اعتباری مورد تقاضا یا تعهدات مشتری قبول نمایند. بدیهی است سررسید تسهیلات اعطائی یا تعهدات مشتری بایستی قبل از سررسید ضمانت نامه باشد. لازم به ذکر است که صدور ضمانت نامه واحدهای یک بانک به نفع یکدیگر قابل قبول نمی‌باشد. در مواردی که مشتری در قبال تعهدات خود به بانک درخواست ارایه قبوض انبارهای عمومی را داشته باشد، شعبه مجاز است با نظر اداره مرکزی تسهیلاتی تا مبلغ ۵۰٪ ارزش کالای موضوع قبوض مورد بحث در اختیار مشتری قرار دهد. هر گاه مشتری از بانک درخواست استفاده از تسهیلات در قبال سفته‌های تضمینی نماید شعبه می‌تواند حداقل معادل ۱۳۰ درصد مبلغ تسهیلات یا تعهدات قبلی مشتری، سفته به حواله کرد بانک با تعهد و تضمین شخص یا اشخاص معتبر و مورد قبول شعبه از مشتری اخذ نماید. تسهیلات با درج عبارت «این

جانب/ این جانبان/ این شرکت پرداخت وجه این سفته را با متعهد متضامناً قبول و تعهد می‌نمایم/ می‌نمائیم/ می‌نماید» در ظهر سفته و امضاء آن به شعبه تسلیم نماید. اصلح است سفته‌های تضمینی با رعایت ضوابط به صورت عندالمطالبه اخذ شود. در مواقعی که مشتری از بانک درخواست نماید که از تسهیلات بانک در قبال سفته‌های جنسی که از بابت معاملات انجام یافته تحصیل نموده است، استفاده کند واحد طرف مراجعه می‌تواند حداقل معادل ۱۳۰ درصد تسهیلات مورد تقاضا سفته‌های جنسی معتبر که در وجه بانک ظهر نویسی گردیده از مشتری اخذ نماید. سررسید این سفته‌ها نباید از سررسید قرارداد معامله مربوط تجاوز نماید. هر گاه وجه این سفته‌ها قبل از سررسید و یا اقساط موضوع قرارداد وصول گردد، در حساب بستنکاران موقت منظور و تا واریز تعهدات مشتری در حساب مذکور باقی می‌ماند. در مواردی که شرکت‌ها یا اشخاص حقیقی متقاضی تسهیلات اعتباری که به طور غیررسمی با دیگری شریک هستند قبل از هر گونه معامله تعهد تضامنی برابر حداکثر مجموع تسهیلاتی که ممکن است به مشتری اعطاء گردد از متقاضی و شریک غیر رسمی وی اخذ شود. تعهدنامه در دو نسخه تنظیم و باید به امضاء کلیه اعضای هیئت مدیره یا شرکاء شرکت رسانیده و صحت امضاء آن زیر تعهدنامه توسط یکی از دفاتر اسناد رسمی گواهی شود. تعهد کنندگان باید شخصا و بدون ذکر عبارت «از طرف» تعهدنامه را امضاء نمایند.

نتیجه‌گیری

در خصوص شرط ضمان امین مشهور فقها، شرط ضمان امین در غیر عاریه را باطل شمرده‌اند و بعضی از آنان حتی چنین شرطی را مبطل عقد نیز تلقی کرده‌اند ولی بسیاری از فقهای متأخر و معاصر در مورد شرط ضمان مستأجر معتقدند که دلیلی بر بطلان چنین شرطی وجود ندارد و تمام ادله استنادی مشهور قابل مناقشه است. در نتیجه، چنین شرطی به استناد قاعده‌ی شروط و قاعده‌ی سلطه نافذ است. زیرا: از یک جهت می‌توان گفت که شرط ضمان امین، شرط مخالف اثر ذاتی عقد نیست بلکه مخالف اثر اطلاق عقد است که چنین شرطی موجب بطلان عقد نمی‌شود. از جهت دیگر، در مورد خلاف کتاب و سنت نبودن شرط نیز می‌توان گفت که چون حکم اولیه‌ی اسلام در مورد متصرف در مال غیر، ضمان است و حکم شارع مبنی بر

امانت مالکی در صورتی است که مالک او را امین قرار دهد، شرط ضمان امین نه تنها مخالف شرع نیست بلکه موافق با حکم قاعده‌ی اولیه‌ی ضمان متصرف در مال غیر است. در مورد قلمرو شرط ضمان نیز بر مبنای صحت شرط، هر چند مشهور در شرط ضمان مستعیر، ضمان مطلق را بر مشروط علیه تحمیل کرده‌اند ولی با توجه به لزوم عقلایی و سائغ بودن شروط و مقدور بودن آن، مشکل می‌توان چنین شرطی را نسبت به اموال غیرمنقول صحیح تلقی کرد بلکه اگر قوه‌ی قهریه موجب ورود خسارت شود، مشروط علیه ضامن جبران خسارت وارده نیست مشروط بر این که وقوع قوه‌ی قهریه و ورود خسارت از جانب آن را اثبات نماید. علاوه بر این، نسبت به قلمرو خسارت تضمین شده باید بین معامله امانی معوض و غیر معوض فرق گذاشت. در معامله‌ی امانی غیر معوض یا مجانی، قلمرو شرط ضمان، شامل تمام خسارت وارده، اعم: از زیان ناشی از تلف عین یا منفعت یا منقصت ناشی از استعمال می‌شود. ولی در معامله‌ی امانی معوض، چون مشروط علیه نسبت به منافع و منقصت ناشی از استعمال دارای ضمان معاوضی است، شرط ضمان نسبت به این گونه زیان غیرمعقول است. در نتیجه، قلمرو شرط، شامل این گونه زیان و خسارات نمی‌شود و فقط می‌توان نسبت به خسارت ناشی از تلف عین بر مشروط علیه شرط ضمان کرد. ایقاعات و عقود معین مدنی و به ویژه عقد ضمان، ظروف و قالب‌های برارنده‌ای برای انواع مختلف ضمانتنامه‌های بانکی نیستند و تلاش‌های ارزنده در جهت مقایسه و تطبیق این نهاد حقوق تجارت با نهادهای حقوق مدنی، اگرچه تحلیل‌ها جالب و آموزنده‌ای را موجب می‌شود، در نهایت سرانجام مطلوبی به دست نمی‌دهند و مشکلاتی را به جا می‌گذارد؛ زیرا: اوضاع و احوال و مسایلی که ضمانتنامه‌های بانکی را -مثل برات- احاطه کرده به گونه‌ای است که قابلیت گنجایش کامل آن‌ها را در ظروف و قالب‌های مرسوم حقوق مدنی نمی‌دهد. البته هر عقد یا قراردادی را که نتوان در زمره عقود به شمار آورد، در صورتی که مخالف مقررات صریح قوانین نباشد، می‌توان در شمار عقود بی‌نام یا قراردادهای خصوصی دانست. این معنی در مورد ضمانتنامه‌های بانکی نیز می‌تواند مصداق داشته باشد. ماده‌ی ۶۸۴ قانون مدنی عقد ضمان را این‌طور تعریف کرده است که شخصی مالی را که بر ذمه‌ی دیگری است بعهده‌ی خود بگیرد و این تعریف از برای ضمان به معنی اخص است که تعهد بمال باشد و در فقه اسلام برای ضمان قسم دیگری تجویز شده که از آن ضمان

به نفس و به کفالت تعبیر می‌شود و ضمان شامل این دو قسم ضمان به معنی اعم است و ملاحظه‌ی تعریف فوق معلوم می‌شود که قانون مدنی ضمان را نقل ذمه به ذمه دانسته و نظرش این است که بعد از وقوع ضمان به نحو صحیح ذمه‌ی مضمون عنه بری و ذمه‌ی ضامن به مضمون له مشغول می‌شود. بعضی معتقدند که ضمان ضم ذمه به ذمه است و می‌گویند ضمان عبارت است از: عقدی (تعهدی) که بموجب آن شخص ثالثی متعهد می‌شود که هرگاه مدیون در موعد مقرر دین خود را ادا نکرد او تأدیه نماید پس به این ترتیب ذمه‌ی ضامن ضمیمه‌ی و وثیقه‌ی ذمه‌ی مدیون اصلی شده و در مقابل دائن دو نفر قرار می‌گیرند و بستانکار حق ندارد برای وصول تمامی طلب به هر دو مراجعه کند مگر این که به مدیون اصلی مراجعه کرده و نتوانسته باشد از او وصول کند و بعلت وجود دو نفر مسئول در مقابل دائن است که ضمان را ضم ذمه به ذمه می‌دانند و چون در هر صورت ضامن در مقابل دائن متعهد است باید دینی را که بعهدگی گرفته تأدیه نماید و به همین علت لازم است که ضامن برای معامله اهلیت داشته باشد یعنی رشید و جایز التصرف باشد و از این معلوم می‌شود که ضمانت صبی-محجور و مجنون جایز نیست. بنابراین

۱- از تعاریف حاصل از بحث ضمان در اسلام از نظر مذهب امامیه به نظر می‌رسد که ضمان قطعاً امری تعهدآور است و ضامن و مضمون عنه هر دو باید در ادای دین ملزم باشند.

۲- از آنجا دین مبین اسلام همواره سعادت پیروان خود را در همه امور مد نظر دارد لذا در عقد ضمان هم که تعهد است به مال، جهت سهولت و رفع مشکل مردم خصوصاً در بانکها امری شرعی و خدا پسندانه است.

۳- اهل سنت در تعریفی که از ضمان دارند می‌گویند ذمه ضامن و مضمون عنه هر دو بدهکارند و ذمه متعهد اصلی یا مضمون عنه خالی نشده. در بانکها این نوع ضمان با نوع ضمانت‌هایی که خارج از بانک‌ها منعقد می‌شود متفاوت است یعنی وقتی فردی جهت اخذ تسهیلات به بانک مراجعه می‌کند و انعقاد قرارداد می‌شود این فرد به عنوان متعهد و افراد دیگری به عنوان ضامن در مقابل بانک تعهد برابری می‌نمایند که هر دو طرف یعنی وام‌گیرنده (متعهد اصلی) و ضامن بدهکارند اینطور نیست که متعهد اصلی بری الذمه بشود ضمن اینکه در

موضوع و تعریف ضمان متعهد اصلی یا مضمون عنه پس از انتقال دین به ضامن بری الذمه می‌شود.

۴- ضمن تصریح تأیید قراردادهای بانک‌ها که چنانچه وام‌گیرنده در سررسید مقرر اقدام به پرداخت دیون ننماید بانک‌ها طبق قرارداد حق دارند هم از وام‌گیرنده و هم از ضامن مطالبات را وصول نمایند ضمن قبول این روش در بانک‌ها فایده این بحث در جایی است که ضامن دچار عسر و حرج و ورشکستگی بشود برابر قانون اگر حتی فارغ از مستندات دین هم دیون واصل نگردد سرنوشت ضامن حبس است لذا از طرفی بدهی این افراد از طریق اموال بیت‌المال پرداخت می‌شود و بیت‌المال مختص افراد خاص نیست زیرا عمومیت و شمولیت و اطلاق آن آحاد جامعه اسلامی را در برمی‌گیرد و این عمل در نوع خود صحیح نیست اما اگر ذمه متعهد اصلی که فعلاً در بانک‌ها بری‌الذمه نمی‌شود جاری باشد در صورت عسر و حرج ضامن بانک می‌تواند مطالبات را از متعهد اصلی وصول نماید. که این به نفع بیت‌المال و مردم است؛ یا در صورت فوت یکی از این افراد دیگری در برابر بانک مسئولند اما اگر عکس همین حالت در بیرون از بانک‌ها رخ بدهد مثلاً اگر زید به حسن یک میلیون بدهکار باشد و حسین ضمانت حسن را قبول کند حسن بری‌الذمه می‌شود و هیچ تعهدی در مقابل زید ندارد.

۵- ثمر و فایده این بحث زمانی است که ضامن معسر یا ورشکسته گردد یا فوت نماید، و هیچ مایملکی که قابلیت پرداخت دین را داشته باشد موجود نباشد، در نتیجه مضمون له دچار خسران می‌شود. حال اگر مدیون اصلی بری‌الذمه نشود مضمون له می‌تواند جهت مطالبات خویش به ایشان مراجعه نماید.

۶- در احکام ضمان دین چه به صورت حال باشد و چه به صورت مؤجل، ضامن تنها پس از پرداخت دین و ادای آن حق رجوع به مضمون له را دارد ولی در ضمانت‌نامه‌های بانکی ذینفع هر زمانی اراده کند می‌تواند وجه ضمانت را از بانک، بدون ضامن و بدون هرگونه قید و شرطی دریافت نماید، چه تاریخ آن قید شده باشد یا عندالمطالبه باشد.

منابع و مأخذ

۱. ابن ادريس حلی (۱۴۱۰ق)، السراير، تحقيق لجنة التحقيق، الثانية، قم، مؤسسه النشر الاسلاميه، ج ۳.
۲. ابن فهد حلی، (۱۴۰۹ق)، الرسائل العشر، تحقيق سيدمهدى روحانى، قم، مرعشى نجفى.
۳. ابن قدامه، المغنى (بى تا)، ۱۲ جلد، بيروت، دارالكتاب الهربى.
۴. ابن قدامه، عبدالله بن احمد (۱۴۰۳)، الشرح الكبير، ۱۲ جلد، بيروت، دارالكتاب العربى.
۵. اردبيلى، ملا احمد (۱۴۰۳ق)، مجمع الفائده و البرهان فى شرح ارشاد الاذهان، تحقيق مجتبى عراقى و ديگران، ۱۴ جلد، قم، مؤسسه نشر اسلامى.
۶. اصفهانى، شيخ الشريعه (۱۴۰۶ق)، قاعدهى لاضرر، قم، مؤسسه نشر اسلامى.
۷. امامى، محمد (۱۳۹۲ق)، تسديد القواعد، بى جا، افست.
۸. انصارى، زكريا بن محمد (۱۴۱۸ق)، فتح الوهاب بشرح منهج الطلاب، ۲ جلد، بيروت، دارالكتب العلميه.
۹. انصارى، مرتضى (۱۳۷۵ق)، المكاسب، تبريز، انتشارات اطلاعات.
۱۰. بانکدارى داخلى - ۲ (۱۳۸۴)، بانک ملي ايران، اداره كل آموزش، تهران.
۱۱. خمينى، روح الله (۱۳۹۰ق)، تحرير الوسيله، ۲ جلد، نجف، مطبعه آداب، چاپ دوم.
۱۲. خويى، ابوالقاسم (۱۴۱۰ق)، منهاج الصالحين، ۲ جلد، قم، مدينه العلم، چاپ بيست و هشتم.
۱۳. خوئى، سيد ابوالقاسم موسوى (۱۳۹۶ق)، مبانى تكملة المنهاج، قم، دارالهادى.
۱۴. روحانى، سيد محمد حسين (۱۴۱۶ق)، منهاج الصالحين، ۲ جلد، كويت، مكتبه الالفين، چاپ دوم.

۱۵. سرخسی، شمس الدین (۱۴۰۶ق)، المبسوط، ۳۰ جلد، بیروت، دارالمعرفه.
۱۶. سیستانی، سیدعلی (۱۴۱۶ق)، منهاج الصالحین، ۳ جلد، قم، مکتبه آیه الله السيستاني.
۱۷. شیخ مفید، (۱۴۱۰ق)، المقنعه، تحقیق جامعه المدرّسين للقم، چ دوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامیه.
۱۸. صدوق، محمدبن علی (۱۴۰۴ق)، من لایحضره الفقيه، تصحيح علی اکبر غفاری، ۴ جلد، قم، جامعه مدرسین، چاپ دوم.
۱۹. طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۷۶)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدتقی مصباح، تهران، امیرکبیر.
۲۰. طرح تفصیلی مشهد (۱۳۸۶)، انتشارت رضوی، مشهد.
۲۱. طوسی، محمدبن حسن (۱۳۸۷ق)، المبسوط فی فقه الامامیه، تحقیق محمد تقی کشفی، ۸ جلد، تهران، المکتبه المرتضویه.
۲۲. فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۸۵)، رساله توضیح المسائل، قم، انتشارات بوستان کتاب، چاپ دوازدهم.
۲۳. فاضل مقداد (۱۳۸۴)، کنزالنمی رودن، تهران، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.
۲۴. فاضل هندی، محمدبن حسن (۱۴۰۵ق)، کشف اللثام، ۲ جلد، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۲۵. فخر رازی، (بی تا)، التفسیر الکبیر، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
۲۶. کاتوزیان، دکتر ناصر (۱۳۹۰)، الزامهای خارج از قرارداد مسئولیت مدنی (مسئولیت های خاص و مختلط)، ج ۲، دانشگاه تهران، موسسه انتشارات، چاپ نهم.

۲۷. کرکی، علی بن حسین (۱۴۰۸ق)، جامع المقاصد فی شرح القواعد، ۱۳ جلد، قم، مؤسسه آل البيت (ع).
۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸ق)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، ۸ جلد، تهرآن، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم.
۲۹. گلپایگانی، سید محمدرضا (۱۴۱۳ق)، هدایه العباد، ۲ جلد، قم، دارالقرآن.
۳۰. محمدی، ابوالحسن (۱۳۷۷)، قواعد فقہی، چ سوم، میزان.
۳۱. مراغی، میر عبدالفتاح (۱۴۱۷ق)، العناوین الفقہیہ، ۲ جلد، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
۳۲. مرتضی، احمد (۱۴۰۰ق)، شرح الازهار، ۴ جلد، صنعاء، غمضان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی